MOSTRA CULTURAL

Sobre fortaleses i fluxos

Mobilitat d'artistes a la Mediterrània

Lara Bourdin

Il·lustració de Carole Hénaff

El 10 de gener de 2018, Hamza, Bourich Omar i Ahmed, tres ballarins de hip-hop, pujaven a un avió a Casablanca per fer un viatge que havia de ser decisiu per a les seves carreres: anaven a Eindhoven (Països Baixos), on tenien previst participar en un concurs internacional de hip-hop. Feia mesos que el viatge estava preparat i dues setmanes abans tenien els visats garantits. Hamza i Omar ja havien estat a Europa per participar en altres concursos. Per a Ahmed, aquest era el seu primer viatge. Transcorregudes les poques hores de vol que separen les dues ciutats, els tres joves es disposaven a viure el mateix malson.

En les 24 hores següents els van interrogar, escorcollar i interrogar de nou abans de carregar-los en una furgoneta i traslladar-los a 200 km. Finalment, els van lliurar a un centre de detenció per a immigrants indocumentats als afores de la ciutat de Rotterdam. Hamza i Omar s'hi van quedar cinc dies i Ahmed, set, i després els van portar de nou a l'aeroport d'Eindhoven i carregar en un avió de tornada al Marroc, més concretament a Marràqueix, a uns 250 km del lloc de sortida dels joves. A l'arribada, reviurien de nou el procés que acabaven de passar: la policia els esperava a la porta, serien escortats fora de l'aeroport, a la comissaria de Marràqueix, i interrogats, una vegada més, abans de ser posats en llibertat. Durant tot el calvari, Hamza reiterava: "No soc un criminal, soc un artista".

És possible que els lectors coneguin la història dels ballarins per la campanya que va dirigir les setmanes següents Maria Daïf, gestora cultural independent i experiodista establerta a

Casablanca. L'al·legat de Hamza es va convertir en el títol d'un article publicat per Daïf a openDemocracy.net, el qual va circular àmpliament per les dues ribes del Mediterrani i més enllà, dins les xarxes culturals però també fora [1]. No hi ha dubte que es va compartir de manera tan àmplia pel seu inherent valor efectista, per l'acumulació d'abusos que constitueixen el seu arc narratiu. Però és igualment cert que la difusió de la història es deu, almenys d'igual manera, al factor oposat: a la seva quotidianitat, a les seves semblances amb tantes altres històries que omplen cada dia les nostres notícies, les nostres converses i les nostres vides professionals.

Per descomptat, la història de Hamza, Omar i Ahmed troba ressò en la d'innombrables artistes i operadors culturals que cada any s'enfronten al procés (generalment) llarg, complex i fatigós de sol·licitar un visat Schengen, per acabar veient com deneguen o ignoren aquesta petició o, com en el cas dels ballarins marroquins, es genera una veritable allau d'humiliacions i maltractaments. L'any anterior, Maria Daïf havia signat una carta oberta denunciant el procés que havia hagut de patir durant el seu intent de viatjar a Brussel·les per una invitació del Moussem Nomadic Arts Centre. En aquell moment, era directora de la Fondation Touria et Abdelaziz Tazi i del centre cultural L'Uzine, una important plataforma per a les arts contemporànies a Casablanca. El Moussem organitzava un esdeveniment d'una setmana centrat en la metròpoli i l'havia convidada a moderar una taula. Se li va concedir el visat, però només després de sotmetre's a un procés que incloïa, entre altres passos absurds, la justificació de la totalitat de les seves nòmines, que es remuntava vint anys enrere. L'acumulació d'excessos burocràtics va provocar que Daïf renunciés a participar en l'esdeveniment i publiqués una carta oberta explicant la seva decisió. Tal com va concloure al seu escrit: "Com pot estar present Casablanca a Brussel·les si nosaltres, els artistes i els treballadors culturals, no hi som benvinguts?" [2].

La pregunta de Maria Daïf s'adreça a la multitud de contradiccions que constitueixen l'essència de l'Euromed i, en particular, la seva política cultural. La noció de mobilitat ha esdevingut una paraula clau de la llengua vernacla del sector polític i cultural, i s'esbomba inequívocament com un objectiu que s'ha de procurar complir. El 5 de juliol de 2017, el Parlament Europeu va votar una resolució que reconeixia que "la mobilitat és part essencial de les relacions culturals internacionals de la UE i, per això, requereix l'establiment de mecanismes per facilitar l'accés als visats cap a i des de tercers països per als professionals de la cultura" [3]. Mentrestant, els articles 14 i 16 de la Convenció de la UNESCO de 2005 sobre la protecció i la promoció de la diversitat de les expressions culturals recullen l'obligació dels signants dels països desenvolupats de "facilitar l'accés als seus territoris per a activitats culturals" i "concedir un tracte preferent als artistes i altres professionals de la cultura dels països en vies de desenvolupament" [4].

> Malgrat la multitud de contradiccions que constitueixen l'essència de l'Euromed i la seva política culturalLa noció de mobilitat ha esdevingut una paraula clau de la llengua vernacla del sector polític i cultural, i s'esbomba inequívocament com un objectiu que s'ha de procurar complir

Aquestes polítiques existeixen perquè els viatges continuen formant part de les aspiracions dels artistes, més encara en una època en què Internet i les xarxes socials generen connexions que només esperen a ser materialitzades. A més a més, tot i que broten esdeveniments, espais i xarxes importants al llarg de les costes sud i est del Mediterrani, el nord segueix sent un important element d'atracció per a artistes i operadors a causa de la seva concentració més elevada i consolidada d'instal·lacions, recursos i esdeveniments.

I si bé els documents polítics de la UE i l'Euromed exalten les virtuts de l'intercanvi i la cooperació, la normativa sobre la cooperació plantejada sembla mantenir-se fermament a les mans d'Europa. Certament, fins i tot quan la "bilateralitat" i la "multilateralitat" es consagren com a marcs d'intercanvi desitjables, no es poden fonamentar si una part nega el dret de l'altra a moure's. Aquestes contradiccions projecten una ombra al voltant de les polítiques i declaracions oficials que s'han fet a favor d'una major mobilitat al Mediterrani.

Cap a la fortalesa

Els impediments a la mobilitat han esdevingut tan freqüents en els darrers anys que han començat a naturalitzar-se en l'imaginari col·lectiu, però és important recordar que la situació no sempre ha estat tan tensa. Els artistes i els operadors que van començar la seva carrera abans de la dècada de 1990 recorden una època en què era relativament fàcil travessar l'espai europeu [5]. Aquesta època d'"eufòria", com alguns l'han anomenat [6], va començar a esvair-se a finals dels anys noranta i va entrar en un pronunciat declivi al nou mil·lenni, amb l'aparició a partir de l'any 2001 de l'era de la titulització i l'acceleració del conflicte armat a diversos països de la zona MENA. La degradació de les condicions de la mobilitat s'ha manifestat especialment al Llevant mediterrani, on les rutes terrestres i les xarxes ferroviàries solien enllaçar amb seguretat les principals ciutats, des del Caire fins a Bagdad i Istanbul. L'acceleració de l'ocupació de Palestina, l'ocupació d'Iraq i la guerra a Síria han delmat les infraestructures i han posat fi a molts circuits existents.

Els problemes generats per les polítiques del visat Schengen són nombrosos i el seu impacte pot ser devastador en els àmbits econòmic, professional i psicològic. És més, sembla que afecten de manera desproporcionada els ciutadans de la zona MENA. En el seu estudi de 2012 sobre l'impacte de les restriccions de visats en artistes i professionals culturals no europeus, la xarxa d'informació sobre mobilitat cultural *On the Move* va concloure que la meitat dels enquestats als quals s'havia rebutjat el visat sense explicacions provenien de l'Orient Mitjà o d'Àfrica del nord; el mateix passava amb el 40% dels que havien tingut dificultats per comunicar-se amb les autoritats que gestionaven les sol·licituds i els que havien tingut un procés d'obtenció del visat més llarg del previst [7].

Aquestes estadístiques donen credibilitat a l'afirmació de l'historiador i filòsof polític camerunès Achille Mbembe que les polítiques de visat s'adrecen més a "classes de poblacions" que no pas a "individus en particular". [8] Avui dia, els homes amb passaports de la zona MENA d'entre 18 i 35 anys aproximadament són particularment sospitosos: a l'acusació genèrica de "probabilitat de no retorn" s'afegeix l'amenaça que es percep de possibles actes terroristes.

Les restriccions de mobilitat són particularment difícils de suportar per als artistes quan es produeixen en el marc d'esforços de cooperació bilateral o multilateral o en el context d'iniciatives dissenyades per centrar l'"atenció" en la producció artística de diferents països i/o ciutats de la zona MENA, com va ser el cas del festival del Moussem de 2018 en honor a Casablanca. Els vincles bilaterals són especialment forts en els casos d'antigues colònies o protectorats, com és el cas del Marroc i França, per exemple. Institucions culturals com l'Institut français, el British Council, el Goethe Institut, Pro Helvetia, l'Instituto Cervantes i altres han tingut un paper important en el suport a la formació i l'exposició d'artistes i professionals de la cultura en els llocs on treballen i, també, en la creació i el finançament d'oportunitats de mobilitat. [9]

Els artistes que participen en projectes finançats per aquestes institucions generalment es beneficien de procediments més fàcils per obtenir visats gràcies a l'accés que tenen les institucions a les autoritats d'immigració corresponents. Tanmateix, aquesta realitat només accentua la sensació que el terreny de joc és radicalment desigual, especialment en països com el Marroc, Tunísia, Jordània i el Líban, on els ciutadans europeus gaudeixen d'entrada sense visat. Dit d'una altra manera, si bé els programes que s'autoanomenen d'intercanvi poden canalitzar els artistes europeus cap als països de la zona MENA per "compartir la seva cultura" sense necessitat de fer cap comprovació, al seu torn els mateixos programes conserven el monopoli de la facilitat del viatge únicament per als artistes europeus.

> Si bé els programes d'intercanvi poden canalitzar els artistes europeus cap als països de l'Orient Mitjà i el Nord d'Àfrica per "compartir la seva cultura", conserven el monopoli dels viatges simplificats per als artistes d'aquests mateixos països

Zineb Haddaji, gestora de projectes culturals establerta a Casablanca, resumeix el sentiment compartit per molts dels seus companys i artistes amb els quals treballa: "Hi ha un impuls real per buscar intercanvis a Europa, però el clima polític redueix aquest impuls. Hi ha una forma de doble discurs dels polítics europeus: les institucions culturals adopten una postura d'obertura cap al món, però després els Estats rebutgen el visat" [10]. Aquesta realitat empobreix sens dubte les nocions d'" intercanvi " i "associació" i dona més pes al fet que la cooperació bilateral té més a veure amb l'interès propi de les institucions europees que amb una autèntica obertura o voluntat de treballar cap a un context equitatiu de diàleg i intercanvi [11]. Per empitjorar les coses, els artistes i els professionals de la cultura es queixen que les relacions de treball amb les institucions culturals solen estar marcades pel paternalisme, que es pot expressar en el tracte verbal que es dona als artistes, les miserables tarifes que es paguen o la reticència a finançar programes en lloc de projectes [12].

Entre les ribes i més enllà, nous murs

En aquest paisatge d'accentuació de les restriccions a la mobilitat cap al nord, molts artistes i professionals de la cultura giren la vista cap als països veïns de la regió i cap al sud. Paral·lelament a aquest canvi, una gran quantitat d'iniciatives i infraestructures independents han donat suport a la mobilitat entre els països d'Àfrica del nord i de l'Orient Mitjà, especialment en els darrers trenta anys, i s'ha adquirit una nova dinàmica i un nou propòsit a partir de l'any 2011. L'accés transfronterer a aquestes oportunitats s'ha reforçat amb fons de mobilitat com l'Arab Fund for Art and Culture (AFAC), el Culture Resource (Al Mawred Al-Thaqafy), el Young Arab Theatre Fund (ara Mophradat), l'Anna Lindh Foundation, el Roberto Cimetta Fund i altres, com l'Art Moves Africa.

Tanmateix, el règim de visats també s'ha fet més difícil a la regió i ha instal·lat de manera efectiva els mateixos tipus de barreres que existeixen entre el nord i el sud/est del Mediterrani. Tot i que algunes barreres existien molt abans de l'augment del clima de seguretat post-2011, com és el cas del Marroc i Algèria, moltes són relativament noves. Basem Abuarab, agent de contractació establert al Caire, ha hagut de cancel·lar nombrosos concerts a causa de les restriccions de visats imposades per l'ambaixada egípcia. "Fins i tot a la regió àrab és complicat obtenir visats", afirma. "Per això, ni tan sols puc pensar en termes artístics: he de pensar en termes logístics, i això és irritant" [13].

L'entrada a Egipte s'ha tornat particularment difícil en els darrers anys, a causa de l'afluència de libis que fugen de la guerra. Mentrestant, per als artistes i professionals de la cultura libis, la mobilitat ha esdevingut quelcom semblant a un miratge. Abdul Mohamen Zarty, gestor cultural i fotògraf d'arquitectura establert a Trípoli, resumeix l'estat de la mobilitat dels artistes del seu país: "En els darrers nou anys, tots els països han tancat la porta i ara exigeixen un visat d'entrada que es triga massa a obtenir. [… Per exemple,] abans no anàvem a Egipte amb un visat d'entrada. El mateix amb el Marroc. Abans podíem anar a buscar el visat a l'aeroport. Ara ens és més fàcil obtenir un visat Schengen que obtenir-ne un del regne del Marroc" [14].

Un nou visat per substituir-los tots?

Davant la creixent escalada dels impediments relacionats amb els visats i les polítiques d'immigració, el sector de l'art independent ha fet crides per instituir disposicions especials per a artistes i professionals de la cultura [15]. Aquestes han tendit a consolidar-se al voltant de la idea d'un "visat cultural" o "passaport" que atorgaria privilegis especials a artistes i professionals de la cultura que viatgin amb l'objectiu de participar en esdeveniments, formacions i altres oportunitats culturals.

Les institucions europees no han fet l'orni davant d'aquests esforços defensius. En el seu *Informe de 2012 sobre les dimensions culturals de les accions externes de la UE*, el Comitè de Cultura i Educació demana "la creació d'un visat cultural per a ciutadans, artistes i

altres professionals de l'àmbit cultural de tercers països, en la mateixa línia del Programa de visats científics existent des del 2005". Aquesta crida també es pot trobar a la resolució del Parlament Europeu de 5 de juliol de 2017, *Cap a una estratègia de la UE per a les relacions culturals internacionals*.

> Hom es pot preguntar si un visat és realment la resposta en un món on "els visats són un instrument central de la cultura de control de fronteres de la UE", citant la politòloga Nora El Qadim

Tanmateix, tal com assenyalen Elena di Federico i Marie Le Sourd a l'informe de 2012 sobre visats per a ciutadans no europeus d'On the Move, aquestes peticions segueixen sent controvertides en diversos fronts [16]. En un front pragmàtic, requeririen un consens sobre qui es qualifica d'artista, un objectiu que sembla difícil d'assolir, com assenyalen Di Federico i Le Sourd, "atesa la manca d'acord sobre l'estatus de l'artista fins i tot a la UE" [17]. Aquesta manca de consens polític és encara més generalitzada al sud i l'est del Mediterrani i s'agreuja per la manca de dades quantitatives necessàries per reforçar-ne la defensa [18]. En un nivell més filosòfic, la petició d'un visat cultural s'ha trobat amb la resistència al principi mateix del tracte preferencial per als artistes. En la mesura que els factors que solen causar més sovint problemes de visat als artistes (proves insuficients de recursos, requisits burocràtics, terminis curts) s'apliquen també a viatgers de tota mena, es pot argumentar que la batalla per obtenir un visat cultural està injustificadament limitada i pot crear jerarquies dins la societat civil quan hi hauria d'haver igualtat i solidaritat [19].

Per avançar una mica més, hom es pot preguntar si un visat és realment la resposta en un món on "els visats són un instrument central de la cultura de control de fronteres de la UE", citant la politòloga Nora El Qadim [20]. Quina causa pot ser defensada si els artistes poden evitar les cues a l'ambaixada i passar els primers a l'aeroport, mentre les dones i els homes amb altres feines, o aquells que busquen nous horitzons professionals i personals, romanen al darrere o, pitjor, a les embarcacions, als camps i a les presons?

Més enllà dels visats

Els dilemes que envolten el visat cultural poden, de fet, posar en relleu la profunditat dels problemes que emmarquen la mobilitat cultural al Mediterrani i els seus vincles inextricables amb el context més ampli de la "segregació planetària" que es desplega avui dia, citant Mbembe una vegada més.

Els sectors de la societat cultural i civil han presentat multitud de recomanacions per aportar solucions als impassos i a les paradoxes que existeixen en l'actualitat, tant a curt com a llarg termini. En el seu capítol sobre la mobilitat per a l'Informe global de la UNESCO de 2018, Khadija El Bennaoui (directora d'Art Moves Africa i cap de la Unitat

d'Arts Escèniques de l'Abu Dhabi Cultural Foundation) argumenta que el sector independent es troba en una posició única per adreçar nous esforços, basant-se en la seva experiència, "omplint les escletxes entre els marcs, les polítiques i les realitats institucionals sobre el terreny" [21]. Els artistes i els operadors, particularment, ens poden recordar que la mobilitat també ha de ser una eina per enfortir i dinamitzar circuits culturals independents al sud i a l'est. Aquest objectiu és essencial per revertir les tendències que han convertit Europa en el principal centre d'atracció de projectes culturals, tant de fet com, fonamentalment, en l'imaginari col·lectiu. Un sector cultural més fort al sud i a l'est, connectat a través de xarxes professionals, associacions i lobbies, no només pot treballar per crear noves oportunitats, sinó també per traspassar les restriccions existents i emergents [22].

En aquest paisatge, les plataformes artístiques independents i els fons destinats a la mobilitat sud-est i sud-sud tindran amb tota seguretat un paper molt important. L'aparició de fons com *Africa Art Lines*, que connecta el Marroc amb la resta d'Àfrica amb recursos provinents íntegrament del continent, i el recentment anunciat llançament d'una iniciativa similar a Algèria són senyals prometedors en aquesta direcció.

Tot i que aquestes recomanacions i iniciatives proporcionen un pla essencial i inspirador per fer passos concrets cap a un nou paisatge per a la mobilitat, els mateixos artistes donen contínuament vida i sentit a les crides a l'acció existents. Per exemple, el 2018, la ballarina marroquina Hind Benali va estrenar una nova creació titulada *M'Safir* (Viatger). Al llibret de premsa va escriure:

Ciutadans del món
De fronteres obertes
De colors valuosos, de passaports il·limitats, un poble sobirà.
Futurs plens d'abundància
Viatgers lliures.

Ciutadans del sud
Límits inabastables
Identitats ignorades, riqueses subestimades, religions estigmatitzades
Futurs predeterminats. Migrants potencials. Una amenaça.

No, tu no ets jo [23].

En crear un retrat d'aquestes dues realitats coexistents, Hind Benali aspirava no només a confrontar els espectadors amb la flagrant injustícia que comporta el contrast. També volia conjurar una figura massa sovint ignorada: "el viatger, el simple viatger" i el seu "simple desig de viatjar". "Què passa", es pregunta, "quan ets una ciutadana del sud i simplement vols viatjar?" [24].

Més enllà dels murs, noves fronteres

Aquestes qüestions semblen més urgents en un moment en què la mobilitat és un tema clau en els dilemes sorgits de la pandèmia COVID-19. En el moment d'escriure aquest article, grans segments de la població mundial es troben, efectivament, immòbils i la circulació d'obres s'ha alentit a un ritme i un abast disminuïts.

En les rares iniciatives que s'han fet per convidar creadors de l'estranger, els mecanismes habituals de restricció i exclusió continuen dominant a les fronteres. El ballarí belga-tunisià Mohamed Toukabri es troba entre els que han viscut personalment aquesta situació. La seva nova producció, titulada *The Power of the Fragile* (El poder del fràgil), és un duet amb la seva mare, Maimouna Lhatifa Khamessi. Havia de presentar-se a la primavera al centre d'art Beursschouwburg de Brussel·les. Ja s'ha ajornat dues vegades: primer, a causa del confinament i, més recentment, perquè les autoritats belgues han denegat el visat a la seva mare. Les noves preocupacions vinculades a la pandèmia s'entrellacen amb les inquietuds habituals sobre la invasió estrangera i els possibles atacs. Tal com van escriure els gerents del Beursschouwburg en el lloc web del centre: "Els conflictes colonials, el racisme estructural i els sistemes violents d'exclusió es fan més evidents que mai amb la COVID-19. Quins sistemes ajuden el moviment i quins l'impedeixen? Què permet que una persona viatgi i una altra no?" [25].

Aquestes preguntes no són noves: la crisi simplement ens obliga a tornar a lluitar-hi, amb noves coordenades i nova informació. Però la pandèmia també pot aprofundir en noves línies divisòries. En un comunicat publicat al lloc web del Beursschouwburg, Mohamed Toukabri assenyala una possible nova permutació de la fortalesa, especialment per als artistes i treballadors culturals. Se'l va convidar, com a molts dels seus companys amb programes cancel·lats els darrers mesos, a penjar-lo en línia, com una forma d'eludir les restriccions a la mobilitat de la seva mare i preservar l'espectacle. La seva resposta va ser negativa. "Per què", pregunta, "hauria de compartir la presència de la meva mare en els països on se li prohibeix l'entrada?" [26].

La decisió de Mohamed Toukabri de no penjar el seu programa en línia pot ser una de les primeres d'aquest tipus, en la nova excepció que tenim a sobre. Ara ens preguntem: quants actes de resistència més seran necessaris per evitar que la presència virtual es converteixi en una còmoda alternativa a la unitat?

Testimonis

A.Y., artista, Istanbul

Haya Zaatry, música, Palestina

REFERÈNCIES

1 — Maria Daïf, “I am not a criminal, I am an artist” (No soc un criminal, soc un artista), *openDemocracy.net*, traduït per Lara Bourdin, publicat el 6 de febrer de 2019. Enllaç: https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/i-am-not-criminal-i-am-artist/. Últim accés: 7 de novembre de 2020.

2 — Vegeu Dylan Kuperblum, “Ras-le-bol contre le ‘durcissement’ des procedures de visa Schengen”, *Tel Quel,* 8 de febrer de 2018. Enllaç: https://telquel.ma/2018/02/08/des-artistes-crient-leur-ras-le-bol-contre-le-durcissement-des-procedures-de-visa-shengen_1579526. Últim accés 11 de novembre de 2020.

3 — Parlament Europeu, “Towards an EU strategy for international cultural relations” (Cap a una estratègia de la UE per a les relacions culturals internacionals), Estrasburg, 5 de juliol de 2017.

4 — UNESCO, Convenció sobre la protecció i la promoció de la diversitat de les expressions culturals, París, 20 d’octubre de 2005.

5 — India Stoughton, “Freedom of Expression: Report from the IETM Beirut Satellite Meeting” (Llibertat d’expressió: informe de l’IETM Beirut Satellite Meeting), IETM, octubre de 2016, p. 26.

6 — Ibid.

7 — Elena Di Federico i Marie Le Sourd, “Artists’ mobility and visas: a step forward. Final report of On the Move’s workshop on artists’ mobility and Schengen visas” (Mobilitat i visats d’artistes: un pas endavant. Informe final de l’estudi d’*On the Move* sobre mobilitat dels artistes i visats Schengen), *On the Move*, desembre de 2012, p. 39. Per obtenir una visió general dels tipus de problemes que es produeixen durant els processos de sol·licitud de visat, vegeu les pàgines 10-27. Es poden trobar altres visions útils al llibre blanc de Hans Hjorth i Ole Reitov del 2008 titulat *Visas: the discordant note* (Visats: la nota discordant), publicat per Freemuse, l’ECFA i l’EMCF; com també al meu estudi de 2019, titulat *Retracing Roots and Tracing New Routes: Mobility and Touring in North Africa* (Recuperant arrels i traçant noves rutes: mobilitat i itinerància a Àfrica del nord) i publicat pel fons de mobilitat Art Moves Africa.

8 — Achille Mbembe, “Les Africains doivent se purger du désir d’Europe”, *Le Monde*, 11 de febrer de 2019. Enllaç: https://www.lemonde.fr/afrique/article/2019/02/10/achille-mbembe-les-africains-doivent-se-purger-du-desir-d-europe_5421762_3212.html. Últim accés: 5 de novembre de 2020.

9 — Fanny Bouquerel i Basma El Husseiny, “Towards a strategy for culture in the Mediterranean Region. EC Preparatory document. Needs and opportunities assessment report in the field of cultural policy and dialogue in the Mediterranean Region” (Cap a una estratègia per a la cultura a la regió mediterrània. Document preparatori de la CE. Informe d’avaluació de necessitats i oportunitats en el camp de la política cultural i el diàleg a la regió mediterrània), novembre de 2009, p. 63. Per exemple, el fons Moving MENA del Goethe Institut ha facilitat els viatges entre països de la zona MENA i també cap a Alemanya.

10 — Entrevista amb l'autora, 16 de desembre de 2018, publicada amb permís i traduïda del francès. Cita original: "Il y a une soif d'aller faire des échanges en Europe, mais la conjoncture politique coupe l'envie. Il y a un double discours de la part des politiques en Europe. Les institutions culturelles adoptent un discours d'ouverture sur le monde, mais après les États refusent le visa".
11 — Elena Di Federico, "Étude sur le Profil des Professionnels Artistiques et Culturels en Méditerranée non européenne" Roberto Cimetta Fund, desembre de 2007, p. 24. Vegeu també Khadija El Bennaoui, "Surviving the paradox of mobility" (Resistint la paradoxa de la mobilitat), a: *UNESCO Global Report 2018: Reshaping Cultural Policies* (Informe global 2018 de la UNESCO: reconsiderant les polítiques culturals), UNESCO, 2017, p. 118.
12 — Vegeu Lara Bourdin, Retracing Roots and Tracing New Routes: Mobility and Touring in North Africa (Recuperant arrels i traçant noves rutes: mobilitat i itinerància a Àfrica del nord), publicat per Art Moves Africa, octubre de 2019.
13 — Entrevista amb l'autor, 25 de febrer de 2019. Cita publicada amb permís.
14 — Entrevista amb l'autor, 7 de març de 2019. Cita publicada amb permís.
15 — Vegeu per exemple Elena Di Federico, "Étude sur le Profil des Professionnels Artistiques et Culturels en Méditerranée non européenne", p. 23.
16 — Elena Di Federico i Marie Le Sourd, "Artists' mobility and visas: a step forward" (Mobilitat i visats d'artistes: un pas endavant), p. 28.
17 — Ibid.
18 — *Made in the Mediterranean: the Challenges of Artistic Exchange in the Mediterranean* (Fet al Mediterrani: els reptes de l'intercanvi artístic al Mediterrani), editat per Judith Neisse i publicat pel Roberto Cimetta Fund i la Fondation René Seydoux, 2007.
19 — Ibid., p. 27.
20 — Nora El Qadim, "The symbolic meaning of international mobility: EU-Morocco negotiations on visa facilitation" (El significat simbòlic de la mobilitat internacional: negociacions UE-Marroc sobre facilitació de visats), *Migration Studies*, vol. 6, núm. 2, 2018, p. 282.
21 — Ibid., p. 120.
22 — India Stoughton, informe "Freedom of Expression" (Llibertat d'expressió), p. 26; Khadija El Bennaoui, "Surviving the paradox of mobility" (Resistint la paradoxa de la mobilitat), p. 120.
23 — Traduït del francès. Cita original: "Citoyens du monde / Des frontières ouvertes / Des couleurs valorisées, des passeports passe-partout, un peuple souverain / Des avenirs d'abondances / Des voyageurs libres. / Citoyens du Sud / Des limites infranchissables, des identités bafouées, des richesses sous-estimées, des religions stigmatisées / Des avenirs par défaut. Des migrants potentiels. Une menace. / Non. Tu n'es pas moi", a: Llibret de premsa d'*M'Safir*, enllaç: https://www.province-sud.nc/sites/default/files/dossier%20M'safir_1.pdf.
24 — Entrevista amb l'autora, 20 de desembre de 2018.

25 — La cita es pot trobar a la pàgina de Vimeo del Beursschouwburg. Vegeu: https://vimeo.com/471327999. Últim accés 9 de novembre de 2020.

26 — Vegeu l'enllaç de Vimeo a la nota al peu de pàgina 25 o llegiu-ne aquí la transcripció: https://beursschouwburg.be/en/events/the-power-of-the-fragile/.

BIBLIOGRAFIA

Aquestes fonts no se citen explícitament al text, sinó que es van consultar durant el procés d'escriptura:

1. Alioua, Mehdi, "Un monde en mouvement, du transit à la transmigration," in: Nadia Khrouz and Nazarena Lanza (ed.), *Migrants au Maroc: Cosmopolitisme, présence d'étrangers et transformations sociale* [En línia], Rabat : Centre Jacques-Berque, 2015, p. 1-5. Enllaç: http://books.openedition.org/cjb/872. Últim accés: November 5, 2020.

2. Benali, Hind, "M'Safir – Voyageur," Press booklet, Link: https://www.province-sud.nc/sites/default/files/dossier%20M'safir_1.pdf. Últim accés: November 9, 2020.

3. Bourdin, Lara, *Retracing Roots and Tracing New Routes: Mobility and Touring in North Africa*, published by Art Moves Africa, October 2019. Enllaç: https://www.yumpu.com/en/document/view/62868887/art-moves-africa-retracing-roots-and-tracing-new-routes-mobility-and-touring-in-north-africa. Últim accés: November 7, 2020.

4. Bouquerel, Fanny and Basma El Husseiny, "Towards a strategy for culture in the Mediterranean Region. EC Preparatory document. Needs and opportunities assessment report in the field of cultural policy and dialogue in the Mediterranean Region," November 2009.

5. Daïf, Maria, "I am a criminal not an artist," translated by Lara Bourdin, *net*, published on February 6, 2019. Link: https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/i-am-not-criminal-i-am-artist/. Últim accés: November 7, 2020.

6. Di Federico, Elena, "Étude sur le Profil des Professionnels Artistiques et Culturels en Méditerranée non européenne," Roberto Cimetta Fund, December 2007.

7. Di Federico, Elena and Marie Le Sourd, "Artists' mobility and visas: a step forward. Final report of On the Move's workshop on artists' mobility and Schengen visas," *On the Move*, December 2012.

8. El Bennaoui, Khadija, "Surviving the paradox of mobility," in: *UNESCO Global Report 2018: Reshaping Cultural Policies*, UNESCO, 2017, p. 107-124. Link: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260592. Últim accés: November 4, 2020.

9. El Qadim, Nora, “The symbolic meaning of international mobility: EU-Morocco negotiations on visa facilitation,” *Migration Studies*, vol. 6, no. 2, 2018, p. 279-305.

10. Heisse, Judith (ed.), *Made in the Mediterranean: the Challenges of Artistic Exchange in the Mediterranean*, Roberto Cimetta Fund and Fondation René Seydoux, 2007.

11. Hjorth, Hans and Ole Reitov, “Visas: the discordant note. A White Paper on visa issues, Europe & artists’ mobility,” Freemuse, European Council of Artists and European Live Music Forum, October 31, 2008.

12. Dylan Kuperblum, “Ras-le-bol contre le ‘durcissement’ des procedures de visa Schengen,” *Tel Quel,* February 8, 2018. Link: https://telquel.ma/2018/02/08/des-artistes-crient-leur-ras-le-bol-contre-le-durcissement-des-procedures-de-visa-shengen_1579526. Last accessed: November 11, 2020.

13. Mbembe, Achille, “Les Africains doivent se purger du désir d’Europe,” *Le Monde*, February 11, 2019. Link : https://www.lemonde.fr/afrique/article/2019/02/10/achille-mbembe-les-africains-doivent-se-purger-du-desir-d-europe_5421762_3212.html. Last accessed: November 5, 2020.

14. Pezzani, Lorenzo, “Between Mobility and Control: The Mediterranean at the Borders of Europe,” *New Geographies*, vol. 5, 2013, p. 303-312.

15. Stoughton, India, “Freedom of Expression: Report from the IETM Beirut Satellite Meeting,” IETM, October 2016.

16. Toplak, Kristina, “Artists’ mobility in the EU: Between opportunities and impediments,” *Two Homelands*, vol. 46, 2017, p. 71-85.

Lara Bourdin

Lara Bourdin és escriptora, investigadora i traductora d’art independent. Té un màster en estudis portuguesos i brasilers per la Sorbonne-Université i un màster en Història de l’Art per la Universitat de Montréal. El seu àmbit de recerca se centra en pràctiques d’art contemporani a l’Àfrica i al Brasil, amb un interès especial en les qüestions relacionades amb la migració (forçada) i la mobilitat. Actualment treballa com a responsable de recerca i publicacions d’Art Moves Africa i és integrant independent de la xarxa internacional de mobilitat cultural *On the Move*. És ex alumna de l’Acadèmia Arts-Rights-Justice 2018, organitzada per la Càtedra UNESCO de Política Cultural de la Universitat de Hildesheim, Alemanya. A banda de la seva tasca en el camp cultural, ha treballat amb organitzacions de suport a refugiats i nous immigrants a Moçambic i Canadà des de l'any 2010. Els seus últims projectes de recerca se centren en el concepte d'hospitalitat en l'art, cinema i la literatura contemporània.